

## **ІНСТИТУЦІЙНИЙ АСПЕКТ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ПОСТРАДЯНСЬКИХ СУСПІЛЬСТВ**

*Розглядається специфіка політико-інституційних трансформацій країн пострадянського простору на прикладі України. Застосовуються сучасні підходи до аналізу інституційних трансформацій перехідних суспільств. Обґрунтовуються причини виникнення в інституційній структурі перехідних суспільств неформальних інституцій. На основі виділення конститутивного і процедурного аспектів політичних інституцій пояснюються формування різних типів політико-інституційних структур.*

**Ключові слова:** політико-інституційна структура суспільства, політична трансформація, політична інституція, політичний інститут.

## **ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ ПОЛИТИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ ПОСТСОВЕТСКИХ ОБЩЕСТВ**

*Рассматривается специфика политико-институциональных трансформаций стран постсоветского пространства на примере Украины. Применяются современные подходы к анализу институциональных трансформаций переходных обществ. Обосновываются причины возникновения в институциональной структуре переходных обществ неформальных институций. На основе выделения конститутивного и процедурного аспектов политических институций объясняются формирование разных типов политико-институциональных структур.*

**Ключевые слова:** институциональная структура общества, политическая трансформация, политическая институция, политический институт.

## THE INSTITUTIONAL ASPECT OF POLITICAL TRANSFORMATIONS IN POST-SOVIET SOCIETIES

*The specific of institutional political transformations of post-soviet countries is examined on the example of Ukraine. The modern approaches of analysis of institutional transformations in transitional societies are used. The author grounds the reasons of origin of informal institutions in the institutional structure of transitional societies of post-soviet space in the process of political transformation. On the basis of selection constitutive and procedural aspects of political institutions the author explains forming of different types of institutional structures.*

**Key words:** *institutional structure, political transformation, political institution, political institute.*

Визначальним чинником складного й суперечливого процесу політичної трансформації пострадянських країн є тип і характер їхньої політико-інституційної структури, яка суттєво впливає на відносини між індивідами і соціальними групами, розподіл статусів і ролей соціальних суб'єктів, норми політичної взаємодії. Саме через це інституційні дослідження в політології на разі набувають все більшої актуальності. Вітчизняні і зарубіжні дослідники політичних трансформацій на пострадянському просторі фіксують наявність безлічі проблем і суперечностей в інституційній сфері. Вказують, зокрема, на існування процесів „інституціонального переродження” (В.М. Полтерович), „подвійної інституціалізації” (Є.І. Головаха, Н.В. Паніна), „деформалізації правил” (А.Д. Хлопін), а також на наявність „інституціональних пасток” (В.Я. Гельман) або „інституціональних викривлень” (М.Г. Євдотьєва) у суспільствах цього типу.

У рамках більшості досліджень підкреслюється той факт, що пострадянські суспільства майже всюди демонструють інституціалізацію так званих „неформальних” правил і норм, які часто суперечать формальним, або взагалі знаходяться поза правовим полем. Учені зазначають, що саме протиріччя між встановлюваними формальними інститутами і неформальними практиками поведінки і нормами призводять до появи серйозних проблем у процесі демократизації. Однак практика показує, що виділення неформальних інститутів і правил як альтернативи формалізованим фактично лише фіксує „недієздатність” останніх, у той час як питання щодо причин виникнення неформальних правил, їх значної поширеності і легітимності серед населення пострадянських країн до сьогодні, на жаль, залишаються без відповіді. Отже, метою цієї статті є спроба пояснення причин виникнення неформальних інститутів в

інституційних структурах країн пострадянського простору, які знаходяться в процесі політичної трансформації.

Передусім зазначимо, що політико-інституційна структура суспільств вивчається в рамках широкого спектру методологічних підходів, які умовно можна поділити на три групи. Перша група теорій (або „структуралістський підхід”) описує і пояснює інституційну структуру як таку, що існує об'єктивно, незалежно від волі індивідів [див., напр., 1]. Прибічники другої групи теорій, навпаки, вказують, що формування інституційної структури суспільства є результатом взаємодії між раціональними індивідами. Цей підхід позначений як „економічний”, оскільки найбільш впливовою його версією сьогодні є теорія раціонального вибору [див., напр., 2]. Третій підхід до опису і пояснення інституційної структури пояснює соціальну реальність як продукт соціального конструювання, яке відбувається в результаті соціальної взаємодії [див. 3].

Згідно з соціально-конструктивістською інтерпретацією, інститути відтворюються у соціальних практиках. У процесі соціальної взаємодії актори наділяють певними сенсами свої дії і дії інших, надають їм певного значення, що в результаті „породжує” різноманітні соціальні феномени – колективи, організації, ієрархії, і в тому числі політичні інститути. Тобто актори не просто „дотримуються готових правил”, а „визначають ситуацію”: спираючись на свій минулий досвід, вони типологізують конкретну ситуацію, тобто інтерпретують її як типову, в якій кожній позиції відповідають певні очікування відповідно до колективних уявлень, що склалися в групі [4, с.86]. На нашу думку, вивченню і розумінню складного і неоднозначного процесу трансформації на пострадянському просторі найбільше сприяє саме остання, соціально-конструктивістська парадигма, оскільки в її рамках може бути надане пояснення причин

виникнення неформальних інститутів, які здійснюють значний вплив на перебіг і результати політичних трансформацій.

Багатогранність і складність процесів формування інституційних структур породжує досить гострі дискусії щодо визначення категорії „інститут”. У сучасній літературі містяться визначення інститутів як „когнітивних схем” [5], організацій і правил гри [6], правил і норм, що конституують соціальну взаємодію [7] та соціальних практик [8]. У політичній науці широко відомим є визначення сутності інститутів, надане Д. Нормом. Він вбачає в них „правила гри у суспільстві або, точніше, придумані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію в певне річище ... структурують стимули в процесі людського обміну – політичного, соціального чи економічного”, організовують взаємовідносини між людьми [6, с.11]. Головна функція інститутів – зменшення невизначеності в міжособистісних відносинах, зниження транзакційних витрат, „встановлення постійної (але не обов’язково ефективної) структури людської взаємодії” [6, с.14]. Д. Норт протиставляв інститути як системи деперсоніфікованих відносин і правил гри організаціям, які за цими правилами діють [6, с.13].

Зазначимо, що в українській науковій традиції, на відміну від зарубіжних досліджень [див.: 6; 9], на разі склалася практика ототожнювати терміни „institute” і „institution” і перекладати їх обидва як „інститут”, унаслідок чого цей термін отримує подвійне смислове навантаження – і „інституція як правило”, і „організація як установа”. Втім на разі деякі вітчизняні дослідники вже закликають повернутися до первинного змісту і ввести до наукового обігу категорію „інституція” [10]. На нашу думку, розмежування цих понять здатне частково перешкодити поширенню у публіцистичному і навіть науковому дискурсі певних стереотипних і поверхневих оцінок пострадянської політичної реальності. Більше того, саме тут криється причина недостатньої вивченості причин і механізмів неформальної інституціалізації, яка має місце в перехідних суспільствах пострадянського простору, адже, як зауважує М. Кармазіна, „задеклароване правило чи проголошений порядок речей автоматично не приводять до утворення політичного інституту” [10]. Так, наприклад, за роки незалежності в Україні впроваджено чимало політичних інститутів, які, не маючи у своєму підґрунті відповідних інституцій, не змогли і досі набути практичної функціональності. Інститут багатопартійності,

наприклад, не виконує своє головне призначення – акумуляції, узгодження і реалізації плюралістичних потреб та інтересів суспільних груп. Інститут альтернативних виборів насправді надає не такі вже широкі можливості для вибору, тому що через безперервні маніпуляції з виборчим законодавством усіляко гальмуються можливості появи на політичному „олімпі” нових партій і лідерів. Як пояснює М. Кармазіна, „інститут в демократичному суспільстві – завжди інституція”, але „не завжди за демократії об’єктивно існуюча інституція є офіційним інститутом”, – зазначає вітчизняна дослідниця [10]. Саме через це джерела і причини багатьох проблем пострадянських суспільств слід шукати у невідповідності формально встановлених нових *інститутів* тим політичним *інституціям*, які або склалися історично, або формуються на наших очах під впливом багатьох суперечливих чинників.

Автор, у свою чергу, під політичними інституціями пропонує розуміти типові, усталені моделі взаємодії акторів у політиці, в основі яких лежать певні культурно і історично зумовлені правила взаємодії, які знаходять своє вираження у політичній практиці. Відповідно, не інститути виражаються у правилах, а правила – в інститутах: „Типи правил включені в процес відтворення інституціалізованих практик, тобто практик, глибоко вкорінених у просторі і часі” [11, с.66]. Політичні інституції в різних суспільствах можуть знаходити своє втілення в різних організаційних формах, які, відповідно, є „політичними інститутами”, тобто організаціями, органами влади. Весь комплекс політичних інституцій та їх організаційних форм, який існує в конкретний момент часу в конкретному суспільстві, формує його політико-інституційну структуру. Відповідно, в різних суспільствах можуть існувати різні типи політико-інституційних структур, для яких характерні різні політичні інституції.

З точки зору соціального конструктивізму, правила і норми містять не лише „процедурний аспект” – „опис” очікуваних дій, які виконують актори, що займають ту чи іншу позицію. Окрім цього, вони передбачають таку складову, як *колективне осмислення* відповідної соціальної взаємодії. Як норми і правила „відриваються” від конкретних акторів і звертаються до позицій (статусів), сенси також „відриваються” від індивідів і отримують колективне значення. Іншими словами, соціальні взаємодії, які відбуваються „за правилами”, осмислюються

колективно (членами відповідної соціальної групи) [12, с.40]. Атрибутом правил в цьому сенсі стають не персони, а позиції, які займають актори в соціальній групі. Правила поширюються на всю групу і базуються на спільному знанні (common knowledge), як поводить себе будь-який член групи, якщо він опиниться у відповідній ситуації і займає певну позицію. Ця ідея була досить точно сформульована Е. Остром: „спільне знання передбачає, що кожен член групи знає правила, знає, що інші теж знають ці правила, і знає, що інші знають, що він знає ці правила” [13, с.51].

З цієї точки зору варто погодитися з Ентоні Гіденсом, який пропонує розрізняти регулятивні і конститутивні аспекти правил [11]. Конститутивний аспект правил зазвичай представлений основними принципами взаємодії, закладеними в колективних уявленнях акторів у рамках тієї чи іншої спільноти. Конститутивний аспект правил формують цінності, політичні орієнтації, настанови дії – компоненти, які мають безпосереднє відношення до культури, в тому числі, політичної культури суспільства. Регулятивний аспект визначає і безпосередньо „прописує” механізми виконання тих чи інших правил. Таким чином, політична інституція, в основі якої лежить певне колективне уявлення (конститутивний аспект правила), реалізується акторами у практиці за допомогою дотримання певних механізмів дії (регулятивний аспект правила). Наприклад, твердження „всі працівники повинні починати роботу о восьмій годині ранку” являє собою переважно регулятивний аспект правила, оскільки не дає визначення роботи як такої, не розкриває її змісту, тоді як „пояснити правило, відповідно до якого під час гри у шахи ставиться мат, означає розглянути сутність самої цієї гри” [11, с.62].

Аналогічну ідею розвиває Евнер Гріф стосовно інститутів. Розглядаючи становлення інститутів сучасної ринкової економіки, він підкреслює, що „одні і ті самі правила і організації можуть бути компонентами різних інститутів, які відрізняються за властивими їм цінностями (beliefs) і нормами” [14, с.21]. Так, інститут чесної конкуренції передбачає наявність такої організації, як торговельна біржа. Відповідно, торговельна біржа являє собою важливий компонент інституту чесної конкуренції, проте угоди на торговельній біржі можуть осмислюватися акторами інакше, що приведе до становлення іншого інституту. Інший приклад – суди, які можуть стати „процедурним компонентом” як для

інституту правозастосування, так і для зведення рахунків з конкурентами [12, с.41].

Отже, необхідно розрізняти правило (як таке, що передбачає колективне осмислення), і його „формулювання” або „артикуляцію”. В останній зазвичай знаходить своє вираження лише процедурний аспект правила – „опис очікуваних дій”, тоді як колективне осмислення приховане від безпосереднього „спостереження”. Так, багато положень конституцій (повноваження органів влади, порядок формування і відставки уряду і т.п.), електорального законодавства (висування і реєстрація кандидатів, порядок проведення агітації, проведення голосування, виборча система як правила визначення результатів виборів) являють собою саме процедурний аспект правил, але дії акторів, що відповідають одній і тій самій процедурі, можуть порізненому колективно осмислюватися, і це осмислення не фіксується в жодному формулюванні. Однак різне колективне осмислення означає, що формуються різні правила. Не випадково Е. Остром вказує, що інститути „невидимі” (invisible), оскільки вони являють собою не формулювання, а „фундаментальні поняття, що розділяються усіма, вони існують у свідомості учасників і частіше у формі імпліцитного знання, ніж в експліцитній і писаній формі” [9, с.37]. Ще більш категорично зазначає Е. Гіденс: „Сформульовані правила – правила, виражені на вербальному рівні (законодавчі приписи, бюрократичні приписи, правила гри і т.п.), – являють собою скоріше кодифіковані тлумачення правил, ніж правила як такі... Дискурсивне вираження правила є його інтерпретацією” [11, с.65-66]. На нашу думку, розрізнення типів правил дає можливість пояснити складні і неоднозначні трансформаційні процеси на пострадянському просторі.

З цієї точки зору, коли ми ведемо мову про формальні чи неформальні інститути (або правила), ми зазвичай маємо на увазі передусім їх регулятивну частину, яка визначає і „прописує” безпосередні механізми виконання тих чи інших правил. У той же час конститутивний аспект правил, представлений основними принципами, які закладені у колективних уявленнях акторів в рамках тієї чи іншої спільноти, залишається поза увагою. Проте саме ця складова і здійснює вирішальний вплив на характер інституційної системи. Оскільки конститутивний і регулятивний аспекти правил нерозривні і реалізують себе у практиці, то очевидно, що невідповідність регулятивних правил тим конститутивним основам

взаємодії, які вкорінені в колективних уявленнях того чи іншого суспільства, неминуче і закономірно ведуть до виникнення нових регулятивних норм і процедур, які більше відповідають звичним конститутивним правилам. Дійсно, у випадку більшості пострадянських суспільств правила, які реально виконуються, за характером закріплення (а точніше, його відсутності) є неформальними. Їх висока дієвість спричинена тим, що вони підкріплені відповідною конститутивною основою в масовій свідомості, базисом у вигляді певних принципів.

У цьому сенсі цікавою стає концепція інституціональних матриць Світлани Кірдиної, яка розглядає інституційні матриці як стійкі, сформовані історично системи базових інститутів, що регулюють економічну, політичну та ідеологічну підсистеми. Інституціональні матриці мають такі властивості: компліментарність – взаємне доповнення базових інститутів, з яких вони (матриці) утворені, тобто взаємна відповідність економічних, політичних і ідеологічних інститутів, які підходять одне до одного як „ключ до замку” в кожній матриці; принцип домінування базових інститутів – в кожному конкретному суспільстві базові для його інституціональної матриці інститути домінують над інститутами альтернативними, які носять допоміжний характер; інваріантність – історична стійкість, збереження природи інституціональної матриці не відміння розвитку тих інституціональних форм, в яких реалізуються базові і додаткові інститути, однак стійкість матриць визначає канали, русло, „історичний коридор” еволюції конкретних суспільств, загальний напрямок соціальних змін [15, с.17-20].

На нашу думку, те, що С. Кірдина вважає базовими інститутами, насправді є нічим іншим, як певним набором конститутивних правил, властивих тому чи іншому суспільству. В цілому концепція інституціональних матриць Світлани Кірдиної, безумовно, розширює наші уявлення щодо формування політико-інституційних структур, проте очевидно, що для пояснення процесу трансформації перехідних суспільств пострадянського простору такого, доволі абстрактного, підходу вже недостатньо. Тому, базуючись на методологічній позиції соціального конструктивізму та неоінституційного підходу про те, що інституційна структура суспільства формується внаслідок повторюваних соціальних взаємодій і ґрунтується на певних правилах, що містять конститутивний і регулятивний аспект, ми

виділяємо два типи політико-інституційних структур.

Перший тип умовно позначимо як *політико-інституційну структуру розвиненої представницької демократії* як таку систему інституцій, яка дозволяє більшості членів суспільства здійснювати реальний вплив на вибір політичного курсу держави, відбір претендентів до інститутів політичної влади, а також на прийняття владних рішень. Конститутивний аспект правил у політичних інституціях структур цього типу передбачає колективне усвідомлення можливості і необхідності для більшості членів суспільства брати участь у політиці та реально впливати на її хід за допомогою 1) відбору кандидатур для заміщення владних позицій і, відповідно, можливості вибору того чи іншого політичного курсу; 2) впливу на прийняття тих чи інших політичних рішень, як безпосередньо, так і опосередковано, за допомогою громадських організацій. Регулятивний аспект правил у рамках політичних інституцій цього типу, відповідно, передбачає такі механізми: 1) проведення загальних, рівних, вільних, чесних виборів як процедури відбору політичних діячів чи партій; 2) забезпечення відкритості та прозорості роботи органів влади.

Другий тип умовно позначимо як *політико-інституційну структуру неопатримоніалізму*, яка передбачає, що більшість груп і прошарків суспільства не може суттєво впливати на вибір політичного курсу держави, відбір претендентів до політичної влади та прийняття владних рішень, оскільки правлячі групи „приватизують” суспільні і політичні інститути, роблячи їх джерелом приватних доходів [16]. В основі конститутивного аспекту правил у рамках політичних інституцій цього типу інституційної структури лежать колективні переконання, що 1) заміщення політичних позицій і вибір політичного курсу може здійснюватися лише за допомогою залучення „своїх”, тобто осіб з певного „кола довіри”, дії і стратегії яких будуть передбачуваними для владних акторів; 2) політика в цілому і рішення в політиці здійснюються в певному вузькому і доволі закритому колі осіб, і впливати на цей процес для більшості членів суспільства неможливо, і, до того ж, в цьому немає необхідності, адже ймовірність отримання результатів від втручання – мінімальна. Все це логічно зумовлює вигляд регулятивного аспекту правил в рамках цього типу політико-інституційної структури, який передбачає, відповідно: 1) „блат”, „кумівство”, „клієнтелізм”, „протекціонізм” та

„непотизм” як механізми заміщення владних позицій; 2) корупцію як механізм впливу на прийняття політичних рішень, „купівля” необхідних дозволів, приписів і т.д.

Автор переконаний, що значна складність і неефективність трансформаційних процесів на пострадянському просторі зумовлені тим, що до інституційної структури були привнесені нові процедурні аспекти правил. Конститутивні основи автентичних правил в своїй основі відрізнялися від запозичених. Реформування шляхом нав'язування нових регулятивних правил в кінцевому рахунку призвело до стійкого формування і відтворення неформальних інститутів, які, по суті, відновлювали звичні практики взаємодії.

Отже, причиною виникнення, стрімкого розвитку і високої легітимності неформальних інституцій (які по суті відновлюють звичні регулятивні правила взаємодії) в пострадянських суспільствах є існування відповідної їм конститутивної частини, яка відноситься до іншого типу політико-інституційної структури, ніж та, до якої відносяться нав'язані формалізовані правила. Під час політико-інституційної трансформації в ряді пострадянських суспільств були перенесені регулятивні аспекти правил, які мають відношення до політико-інституційної структури розвинутої представницької демократії. У той самий час конститутивні аспекти правил залишилися відповідними політико-інституційній структурі, що характерна для неопатримональних режимів пострадянського простору. Саме через це у більшості країн, що трансформуються, неформальні інститути виникають і продовжують зберігатися, адже вони підкріплені відповідним конститутивним базисом.

Зрозуміло, що проблеми інституційних перетворень пострадянських суспільств мають комплексний характер і вимагають більш докладного вивчення. Особлива складність їх аналізу і пояснення зумовлена тим, що ми є сучасниками і учасниками тих трансформаційних процесів, які намагаємося відслідковувати. Проте, на нашу думку, розгляд політичних трансформацій з точки зору характеру та особливостей змін не лише політичних інститутів, а й політичних інституцій, властивих тому чи іншому суспільству, відкриває перспективи до дослідження тих латентних чинників, які наразі здійснюють значний вплив на тип і характер інституційних перетворень як України, так і пострадянського простору в цілому. Такий підхід дозволить в майбутньому пояснити причини багатьох

проблем, з якими стикаються пострадянські країни на шляху до встановлення демократії, уникнути циклічності та знайти шляхи виходу з „інституційних пасток”.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, назначение / Э. Дюркгейм; [пер. с фр. А.Б. Гофмана]. – М.: Канон, 1995. – 225с.; Рэдклифф-Браун А. Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции / А. Рэдклифф-Браун; [пер. с англ. О.Ю. Артемовой]. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. – 304 с.
2. Axelrod R. The Evolution of Cooperation / R. Axelrod. – New York: Basic Books, 1984. – 256 p.; Knight J. Institutions and social conflict / J. Knight. – New York: Cambridge University Press, 1992. – 234 p.; Ricker W. The Experience of Creating Institutions: The Framing of the United States Constitutions / W. Riker // Explaining Social Institutions; eds. by J. Knight, I. Sened. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1995. – P. 121-144; Shepsle K. Studying Institutions. Some Lessons from the Rational Choice Approach / K. Shepsle // Journal of Theoretical Politics. – 1989. – Vol. 1. – № 2. – P. 131-147.
3. Бергер П. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. / П. Бергер, Т. Лукман; [пер. с англ. Е. Руткевич]. – М.: Медиум, 1995. – 323с.; Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка; [пер. с англ. А.С. Дмитриева / под ред. В.А. Ядова]. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
4. Bloomer G. Symbolic Interactionism: Perspective and Method / G. Bloomer. – Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1998 (1969). – 317 p.
5. Даугавет А. Опыт когнитивного подхода к изучению института властной элиты / А.Б. Даугавет // Власть и элиты в современной России: [под ред. А. В. Дуки]. – СПб.: Социологическое об-во им. М.М. Ковалевского, 2003. – С. 63-91.
6. Норт Д. Институции, институциональная зміна та функціонування економіки. / Д. Норт; [пер. з англ. І. Дзюб]. – К.: Основи, 2000. – 198с.
7. Thomas G. Legitimacy and Collective Action / G. Thomas, Y. Walker, M. Zelditch // Social Forces. – 1986. – Vol. 65. – № 2. – P. 378-404.
8. Lane J.-E. The New Institutional Politics: Performance and Outcomes / J.-E. Lane, S. Erson. – London and N.Y.: Routledge, 2000. – 329 p.
9. Ostrom E. Institutional Rational Choice: An Assessment of the Institutional Analysis and Development Framework / E. Ostrom // Theories of the Policy Process; [ed. by P. Sabatier]. – Boulder: Westview Press, 1999. – P. 35-47.
10. Кармазіна М. „Інститут” та „інституція”: проблема розрізнення понять. / М. Кармазіна, О. Шурбована // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 10-19.
11. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс; [пер. с англ. И. Тюрина]. – 2-е изд. – М.: Академический Проект, 2005. – 528с.

**Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, серія „Питання політології” № 1007**

12. Панов П. Институты, идентичности, практики: теоретическая модель политического порядка / П.В. Панов. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 230 с.
13. Ostrom E. Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action / E. Ostrom. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – P. 49-68.
14. Grief A. Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade / A. Grief. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 526 p.
15. Кирдина С.Г. Теория институциональных матриц и развитие России. / С.Г. Кирдина. – 2-е изд., испр. и дополн. – Новосибирск: ИЭ и ОПП СО РАН, 2001. – 308с.
16. Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: [монография] / А.А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.